

TANULMÁNYOK

Nyárádi Zsolt – Szász Hunor

Levéltári adatok a homoródszentmártoni unitárius templom történetéhez

Bevezető

A Nagy-Homoród völgyében fekvő Homoródszentmárton község településtörténetét vizsgálva kijelenthetjük, hogy a Homoród mente korai alapítású falvai közé tartozik. A falu belterületén végzett régészeti terepbejárás tanúságai szerint kezdetei a 12. századra nyúlnak vissza. A falu első írásos említése az 1333–1334-es pápai tizedjegyzékben maradt ránk *Sancto Martino* alakban.¹ A településnév egyszersmind a középkori templom védőszentjére is utal. Az első ismert papja egy bizonyos Ábrahám volt. Az ekkor fizetett tized alapján (8, illetve 10 báni dénár) a környék legjövedelmezőbb egyházközségei közé tartozott.

Magának a középkori templomnak a történetével sokan foglalkoztak. Értékes adatokkal szolgálnak Orbán Balázs leírásai, aki még elbontása előtt vizsgálhatta a templomot.² 1884-ben Huszka József érkezik a faluba, aki a templombel-sőben feltárja a középkori falképeket, és magáról a templomról is értékes szakmai leírást nyújt.³ A templomtörténet egyik legteljesebb összefoglalása Dávid László tollából született.⁴ Ezt követően főként a templom erősítésével foglalkozott Gyöngyössy János.⁵ 2007–2011 között Sófalvi András régész végzett részletes fel-

¹ *Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae Illustrania*. Bev. Fejérpataki László. I. Budapest, 1877. 155.

² Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. 1. köt. Pest, 1868. 161–164.

³ Huszka József: *A homoródszentmártoni falképek*. Kolozsvári Közlöny, 7. 204. szám, 1833. 204.

⁴ Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Bukarest, 1981. 157–167.

⁵ Gyöngyössy János: *Székelyföldi vártemplomok*. Budapest, 1995. 129–135.

méréseket a toronyban, valamint a templomot övező kerítőfalon, 2011 tavaszán pedig elkezdődtek a régészeti kutatások is, amelyek a dendrokronológiai vizsgálatokkal kiegészítve valószínűleg számos ponton fogják bővíteni a fejedelemségkori templomerődről való ismereteinket.

Jelen tanulmány célja elsősorban nem a középkori épületek vizsgálata, noha ennek összefoglalása elkerülhetetlen, hanem a 18–19. századi átépítésekre, felújításokra vonatkozó egyházi levéltári adatok, valamint az új templom építésének történetére vonatkozó ismeretek összesítése.

Az egyházközség és a templom történetének legfontosabb és egyben kizárólagos forrásai az egyházi levéltárban őrzött iratanyagok. Ezek fotózása és tanulmányozása ifj. Szombatfalvi József helybéli lelkész támogatásával valósulhatott meg 2010 decemberében. A levéltár egy régi rendszerezési elvet követett, amely alapján 33 köteget lehetett beazonosítani. Az 1. köteg az egyházközség legrégebbi, 17–18. századból származó dokumentumait foglalja magában. A legrégebbi irat 1625-ből származik, és Radecius Bálint unitárius püspök határozatát tartalmazza a szentmártoniak és a lókodiak közti vitás kérdésekben. A forrás fontos információkat hordoz az unitárius vártemplomról, valamint először említi a falu iskoláját is. A következő jelentős dokumentum Apafi Mihály 1681-es oklevelének másolata, melyben megerősítette a Rákóczi Györgytől nyert 1636-os privilégiumot. A harmadik 17. századi irat 1693-ból származik, és két külön dokumentumot őrzött meg másolatban. Az egyik egy 1614-es határozat, melyben a Homoród vidéki unitárius egyházi életről rendelkeznek a nemesi patrónusok, a későbbi pedig egy 1693-as püspöki rendelet, melyben többek között először említik a szentmártoni kurátorokat is. Az 1. köteg ezek mellett egyéb töredék-iratokat is tartalmaz, mint például az 1780-as évek királyi, guberniumi és püspöki rendeleteit. A püspöki és parciális vizitációs, valamint a presbitériumi jegyzőkönyvek igen részletes leírásokat őriztek meg. Az előbbiből a 18–19. századra vonatkozóan három (1744–1809, 1847–1898, 1898–1916), míg az utóbbiból kettő (1846–1888, 1888–1912) áll rendelkezésre. Ezek mellett fontosak még a különböző kiadásokat és bevételeket rögzítő könyvek is. Ilyen a *Vallásos adakozások Jegyző Könyve (1863–1898)*, vagy az 1847-es toronyépítésre gyűjtött adományok könyvecskéje.

A számadókönyvekből évekre lebontva rekonstruáltunk minden apróbb alakítást, felújítást. A forrásanyag gazdagságának köszönhetően nyomon követjük a középkori templom változásait a 17–19. században, egészen annak elbontásáig. Külön fejezetben tárgyaljuk az új templom építését, a templomerődítést, majd annak fokozatos pusztulását, illetve a templomot övező temető történetét. Ezekon kívül figyelmet szentelünk a régi templom berendezésének, kegytárgyainak bemutatására is.

A középkori templom

A falu templomának kezdeteiről egyelőre nem rendelkezünk sem írásos sem régészeti adatokkal. A forrásokban a 14. században említett templom azonban minden bizonnyal korábbi eredetre tekint vissza. Ennek a templomnak néhány faragványa ismeretes: a hengertagos töredékek két félköríves kapuzatból származnak, amelyeket Orbán Balázs is említ,⁶ ezeken kívül ismeretes egy hengertagos idomtégla is.⁷

A románkori templom északi hajófalát valamikor a 15. században falképekkel ékesítették. Ezt szerencsés módon a templom 1888-as lebontása előtt néhány évvel Huszka József tárta fel, és örökítette meg. Az északi falképek a Szent László legenda részleteit elevenítették meg: a kihallgatás; a magyarok felvonulása; részlet a harcból; a menekülő leányrabló kun; a kun lefejezése. Huszka jelentéséből kiderül, hogy alatta a Margit legenda volt felfestve tíz jelenetben. Ezek a következők voltak: követség a király előtt; Margit eljegyzése; trónon ülő király; Margit megkorbácsoltatása, kínzása; Margit és két poroszló; a király egy bálvány előtt; Margit megkorbácsolja a bálványt; olajban főzik; lefejezése; két angyal az égbe viszi lelkét; testét a sírba helyezik.⁸

A románkori templomot a 15. század végén átépítették. Hajóját megmagasították, szentélyét visszabontották, és sokszögzáródására bővítették. A gótikus átépítés formai egyezéseket mutat a székyderzsi templommal, hasonló kiképzésű a hálóboltozat, valamint a kőrácsos ablakok.⁹ A két gótikus templom mérete továbbá azonosságot mutat. A hasonlóságban feltehetően közös mestereket kell keresnünk. A gótikus átépítésekkel áttörték a hajóban található falképeket, a hálóboltozatnak helyeztek el itt konzolokat. Az átépítést követően az új szentélyt falképekkel díszítették. Ezek közül Szent Kristóf, a Kálvária képe, a Pokol és a Mennysorság jeleneteit szintén Huszka leírásaiból és akvarell-rajzaiból ismerjük.

A gótikus építkezések során a templomtól északra egy kétszintes tornyot emeltek, amely mintegy kaputornyául szolgált a templomot és temetőt övező falnak. A négyszög alaprajzú torony sarkait támpillérek erősítették, vályúzott és pálcátagos vízvetőkkel, ferde alakítású lábazattal. A torony alatti átjáró csúcsíves

⁶ Orbán B.: *i. m.* 161–162.

⁷ Dávid L.: *i. m.* 166.

⁸ Huszka József: *A Szent László legenda székyföldi falképeken*. Archeológiai Értesítő 1885. 213.

⁹ Dávid L.: *i. m.* 166.

nyílású dongaboltozattal volt fedve. A délkeleti falból lehetett egy kőlépcsőn a felsőbb szintekre jutni. Feltehetően az eredeti bejárat nem innen nyílhatott, hanem a belső udvaron a védelmi rendszerrel összekötött folyosóról, legalábbis erre utal a déli falban ma is látható nyílás.

A középkori templomot több, igen részletes egyházi vizitációs jegyzőkönyv is megőrökíti. 1715-ben a templom már cseréppel fedett, tornya zsindelezett.¹⁰ Legrészletesebben mégis az 1789-es egyházlátogatáskor készített jegyzőkönyv számol be a templomról. A 13 pillérrel erősített épületbe az egyik bejárat a nyugati oldalról nyílott, a másik a déli oldal középső részén. Mindkettő fasarkú, vaszárás ajtó volt. Ekkorra már a gótikus ablakokból hármat fakeretű nagy üvegtáblás ablakra cseréltek át. A templom padlózata ekkor „igen díszesen” kirakott téglapadló volt.¹¹

A középkori templomban történő 17–19. századi átalakítások, felújítások jól nyomon követhetőek az egyházközségi levéltári forrásokban.

Az északi oldalon 1613-ban emeltek egy négyszögű kő prédikáló széket, amely elé egy pulpistust raktak, erre helyezték rá az éneklőkönyveket. A templom nyugati végében található karzat az 1661-es török pusztítás nyomait őrizte. Az 1664-ben keletkezett felirat egyben megemlékezik a felújításért felelős Szakács György nevééről is. Egy másik felirat a karzatot díszítő hat festett, virágokkal díszített tábla készítőjét, Muzsnai Györgyöt említi. Noha a Kemény János és Apafi Mihály közti harcok során az Ali, temesvári pasával szövetséges tatárok komoly pusztításokat vittek végbe a templomban, annak szerkezetét az 1664-ben elvégzett felújítások nem módosították lényegesen. Feltehetően az 1661-es támadás során elpusztultak a templom harangjai is, amelyek helyébe 1666-ban a patrónus Bíró Baltazár adományából újakat rendeltek meg Brassóból. A nagyobbik harang napjainkban is látható.

Az egyházi vizitációs jegyzőkönyvekből, valamint a számadási könyvekből származnak a 18. század közepe tájára vonatkozó adataink a templom állapotáról, valamint az elvégzett javításokról, újításokról. 1756-ban kicserélték a templom kulcsait. 1762-ben egy Lókodi Tamás nevű mesternek a templomon végzett munkáért 1 mérő búzát fizettek. 1764-ben a harangokhoz vásároltak új kötelet 27 dénárért. 1775-ben munkálatok folytak a tornyon és a tetőzeten. Ehhez vásá-

¹⁰ Kelemen Lajos: *Legrégibb adataink unitárius templomainkról püspöki vizsgálati jegyzőkönyveinkben 1789-ig*. Keresztény Magvető, 1922. 54. évf., 168.

¹¹ Az 1788 és 1789 években Torda-Aranyos, Keresztúr és Udvarhely körökben Lázár István püspök által tett Generális Visitatio Jegyző Könyve. Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár, 545. (továbbiakban Unit. Püsp. Viz).

roltak 3 köből zabért 100 szál deszkát és 200 lécszeget. A templomot is kimeszelték ekkor, ezért 2 magyar forintot fizettek. 1782-ből az egyik pillér újravakolásáról olvasunk. 1783-ban a torony újraszindelyezésére került sor, amiért az ácsnak 40 magyar forintot fizettek. 1787-ben a templom tornáczára és újabb kétezer zsindegyre 3 forint 60 dénárt költöttek. Az 1787. december 4-i vizitáció értékelése szerint a parókia és a cinterem körüli kerítések „*egéssz ruinában vagnak*”, ezért elrendelték, hogy a kerítéseket osszák fel tizedekre, és minden tizedért egy-egy gondviselő feleljen. Mindenki a maga tizedét volt köteles karban tartani. Ha a vizitáció valamelyik kerítés-tizedet gondozatlannak találta, annak felelősét büntette. A tizedes gondviselőket a kurátor ellenőrizte. 1794-ben Cseke Mihály ácsmester a tornyon végzett különféle munkálatokat. Ehhez vásároltak 147 szál deszkát 5 magyar forint 84 dénárért, vasszeget pedig 1 magyar forint 56 dénárért.¹² 1810-ben Deák András kurátor „*egy oltárt vagyis pulpítust*” készíttetett saját pénzén az eklézsia számára.¹³ 1812-ben kijavították a templomi padokat, amihez 10 szál deszkára 2 magyar forint 40 dénárt költöttek, 36 szál lécert pedig 1 magyar forintot.¹⁴ 1813-ban újraföldték a tornyot és a templom két tornáczát, ehhez 14 000 zsindegyt vásároltak 38 magyar forint 76 dénárért, 8000 zsindegyzetre 17 magyar forint 40 dénárt adtak, a munkálatokat végző két mesternek pedig 30 magyar forintot fizettek.¹⁵ 1817-ben a vizitáció meghagyta, hogy a három megrongálódott kőlábat javítsák ki.¹⁶ A következő évben kijavították a templom padlóját is, erre 40 szál deszkáért 7 magyar forint 20 dénárt költöttek, ugyanekkor javításokat végeztek a tetőn is, és kicserélték a templom tetején lévő bádog gombot.¹⁷ Az 1820-as években nagyszabású felújításon esett át a templom. Ekkor 90 magyar forintot fizettek a mesterembereknek. Ebben az évben újra is földték a templomot, és egy kő tornáczot építettek, sok helyen kimeszelték, és új székeket készíttettek, valamint feltöltötték a templom járósíntjét.¹⁸ 1822-ben az abásfalvi harangra adakozott az eklézsia 48 dénárt, valamint kijavították a torony padlását és a templom ablakait.¹⁹ 1823-ban új templomi székeket csináltat-

¹² H. Sz. Mártoni Unit. *Ecclesianak Libellusa 1744–1812*. Homoródszentmártoni Unitárius Egyházközségi levéltár, az illető évek bejegyzései (továbbiakban HUEkL 2. köteg).

¹³ *Az Homorod Szent Mártoni Unitária Ecclesia Protocolluma mely készíttetett Déák András curátorságában Springer Josef által 1809–1846*. 7. (továbbiakban HUEkL 3. köteg).

¹⁴ Uo., 19.

¹⁵ Uo., 24.

¹⁶ Uo., 41.

¹⁷ Uo., 46.

¹⁸ Uo., 51.

¹⁹ Uo., 55.

tak, és felújították a karzatot. Ebben az esztendőben a vizitáció újra romos állapotban találta a kerítéseket.²⁰ 1824-ben kijavították a „várkaput” is, melyre 3 magyar forint 60 dénárt költöttek.²¹ Ugyancsak ebben az évben a vizitáció meghagyta, hogy a templom hátsó fala mellől a földet hordják el, és a víztől a kőfalat óvják meg.²² 1826-ban a fatornácot kőre cserélték, valamint új szószéket és szószékkoronát építettek. A díszes és finom kivitelezésű koronát, melyet a szentmártoni egyház patrónusa, Bíró József saját pénzén készíttetett 1827-ben, részletesen le is írja a vizitáció. A koronán a következő felirat olvasható ma is: „Ezzen Coronát Tsináltatta Meltosagos Biro Joseff Úr feleségével Metgs Biro Klára asszonnyal Anno 1827”. Az alsó részén pedig: „Kialts teljes torokkal meg ne Szünnyel mint a Trombita emeld fel a te Szodot es mond meg az én nepemnek az ok bünököt és Jakobnak Házának azok joságokat Esa. 85 v.r. Elébb ismét ez olvastatik: Te pedig oh Istennek Embere kövessed az Igazságot az Isteni Szolgálatot, a hitet a Szeretet, a bekességet türest és szelidséget Tim. 6.11. A belső karimáján: „Fecit Michael Liehn 1821.” Az új karzatot is részletesen leírja a jegyzőkönyv: „A Templom napkeleti végiben egy veres párkanyozatu négy nagyobb s négy kisebb bokkrétával ekesített kék festékes deszkazatu kar allittatott ujjbol mellynek közepén ez az irás olvastatik: Az Egyetlen-egy Istennek Ditsösségére, a Jezus Krisztusnak tisztességére e Sz. Hajlékot régi romlásaiból ki ujjította, s ezen Kart építte a H. Sz. Mártoni Unitaria Sz. Ecclesia a maga költségével D. P. Curatorságában 1823- a rajta közebben áll az Éneklésre hasznalt könyv tarto Sárga s veres parkanyozatu kék pulpitus, Szamtarto aranyozott és Ezüstözött tetejü táblátskával edgyütt”²³. A gazdag feljegyzésből láthatjuk, hogy az egyházközség komoly befektetéssel jelentős felújításokat végzett, illetve a Bíró család támogatásával a templom belső tere is megszépült. Az új szószék karzata azonban csak 1832-ben készült el, Gábor Ferenc és felesége, Deák Mária költségén.²⁴ 1835-ben a templom padlójára 1 magyar forint 24 dénár értékben vásároltak téglát, és új hombárt készíttetek 18 magyar forintért.²⁵ 1839-ben új orgonát vásároltak Mátisfalváról, az alkatrészeket pedig Brassóból szállították haza. Ennek költsége 14 magyar forint 40 dénár volt, a megrendeléskor utazásra költöttek 4 magyar forint 82 dénárt, a hazahozatalra pedig 4 magyar forint 18 dénárt, az orgonakészítő mesternek pedig 78 magyar

²⁰ Uo., 57.

²¹ Uo., 63.

²² Uo., 64.

²³ Uo., 72–73.

²⁴ Uo., 109.

²⁵ Uo., 118.

forintot fizettek.²⁶ 1840-ben megjavították az orgonakart 4 magyar forint 78 dénárért.

A húszas évek javításai nem voltak időtállóak, ugyanis a negyvenes évekre a templom és a torony állapota látványosan megromlott. 1845-ben a vizitáció büntetés terhe alatt meghagyta a torony újrafödését. Födés előtt a toronyra egy újabb szintet emeltek. Cigányokat fogadtak fel téglát vetni 2 magyar forint 44 dénárért, a cserefa anyagot Újfaluból, a meszet Almásról szereztek be.²⁷ 1847-ben merült fel először a vizitáció során, hogy a templomot teljesen újjá kellene építeni. Az adománygyűjtésre kéregető levelet is kértek az Egyházi Képviselő Tanácstól. Azonban egyelőre csak felújító munkálatokra futotta az egyházközségi pénztárból. Ebben az évben a torony szarvazatára elköltöttek 6 magyar forint 70 dénárt, az orgona „*megigazítására*” pedig 85 magyar forintot. A romladozott állapotú templomot megvizsgáltatták egy mérnökkel, akinek 14 magyar forint 40 dénárt fizettek. Kicszerélték a harangok feletti fedődeszkákat, és megigazították a templom tornácát.²⁸ A torony javításához szükséges mészkövet és annak kiegészítéséhez szükséges faanyagot kötelesek voltak az arra megbízott hívek fejadag alapján leszállítani,²⁹ ugyanakkor az állványozásnak való 5 öl fát is kötelesek voltak leszállítani 19 nap alatt mindazok, akik arra megbízottak, ellenkező esetben büntetésre számíthatnak.³⁰ A toronyhoz szükséges cserefák hazaszállítására a gondnoknak kellett kijelölnie valakit. Ha az illető nem engedelmeskedett a kurátori felszólításnak, akkor az illető költségén kellett szekereset fogadni.³¹ Az állványozáshoz szükséges 200 deszkát a fogattal rendelkező hívek kellett biztosítsák, és mindenki köteles volt leszállítani a rá eső részt.³² A torony újjáépítéséhez csere- és fenyőfára volt szükség. A presbitérium sürgette az ácsmester mihamarabbi Szentmártonba jövetelét, hogy megszabhassa a szükséges famennyiséget.³³ 1847 decemberében a gyülekezet „*kéregetési engedély levelet*” kapott a templomjavításra szükséges pénz összegyűjtésére, valamint kinevezték és feleskették a kéregetést végző személyeket.³⁴ Az engedélyt legfelsőbb szintről, a Guberniumtól kapta

²⁶ Uo., számozatlan.

²⁷ Uo., számozatlan.

²⁸ Megyei számadás jegyzőkönyv 1847–1897. számozatlan. (Továbbiakban HUEkL 4. köteg.)

²⁹ *Megyei Tanács jegyzőkönyv 1846–1888. 2.* (Továbbiakban HUEkL 11. köteg.)

³⁰ Uo., 4.

³¹ Uo., 4–5.

³² Uo., 5.

³³ Uo., 11.

³⁴ Uo., 10–11.

a gyülekezet az 1848-as esztendőre.³⁵ A következő évben meg is indult az alamizsnagyűjtés. Minden meglátogatott településen a hivatalos szervek a guberniumi levél hátán tüntették fel a kéregetés engedélyezését. A kéregetés időtartama településenként változott 24 óra és négy nap között. Ezekből a bejegyzésekből és a fennmaradt kéregetési jegyzőkönyvből tudjuk, hogy merre fordultak meg a szentmártoni küldöttek. Bejárták Szászmagyaróst, Berethalmot, Fogarast, Sepsiszentgyörgyöt, Csernátont, Marosvásárhelyt, március 15-én Székelyudvarhelyen kéregettek, voltak Csík- és Gyergyó-vidéken stb. Emellett még a 6., 9. és 10. határőr század körében is megfordultak.³⁶ 1848 májusában határoztak a torony szarvzatának alakjáról. A szarvzat magassága: 8 német öl, a gomb szárától számítva 3 öl, bádoggal fedve, majd egy párkány következett, ami alatt zsindegyütt lett fedve a torony. A gomb szára 1 német öl magas lett, a gomb 1 sing, a csillaggal együtt pedig 5 sing.³⁷ 1849-ben a toronyépítésre a mesternek 138 magyar forint 50 dénárt fizettek, pálinkára és szalonnára 13 magyar forint 50 dénár kelt el, kovácsmunkákra pedig 8 magyar forint, a torony gombjára az előleg 15 magyar forint 36 dénárba került, a torony gombjáért 61 magyar forint 80 dénárt fizettek, egy nagy csigakötél veréséért 30 magyar forintot, ennek hazahozatalára 1 magyar forintot, 9 szál csereféért pedig 11 magyar forint 88 dénárt fizettek. Az árbocfa hazahozatala 2 magyar forintba került, vasért 30 magyar forint 44 dénárt adtak, a téglavetőknek 12 ezer tégláért 22 magyar forint 8 dénárt fizettek, 350 kiló vasért pedig 60 magyar forint 72 dénárt. Emellett kifizették a kovácsot 29 magyar forint 60 dénárral, a toronyépítés gondnokát pedig 18 magyar forinttal. Egyéb kiadásokra (ital, ennivaló stb.) 65 magyar forint 29 dénárt fizettek, a toronymester kocsmái költségei pedig 8 magyar forint 80 dénárba kerültek.³⁸

Ebben az évben még számos kiadása volt az egyházközségnek. A feljegyzésekből úgy tűnik, a polgárháború és a különböző hadjáratok ellenére az építkezés nagy lendülettel folyt 1849-ben. Már ebben az évben tető alá is került a felújított torony.³⁹ Az építkezést vezető mester bérét csak részletekben tudták fizetni. Ebben az évben 96 magyar forint 12 dénárt fizettek ki neki. 1850-ben az utolsó si-

³⁵ HUEkL 1. köteg, 7. irat.

³⁶ Uo.

³⁷ HUEkL 11. köteg, 12.

³⁸ HUEkL 4. köteg, számozatlan.

³⁹ Érdekes módon a toronymagasítás évszámaként mind Gyöngyössy Jánosnál (Gyöngyössy 1995, 131.), mind Dávid Lászlónál (Dávid 1981, 164.) tévesen az 1861-es évszám szerepel. A számadókönyvek tanúságai szerint ebben az esztendőben semmiféle munkálat nem zajlott a tornyon. A kiadások tételei annak építését az 1848–1850 közötti évekre teszik.

mításokat végeztek a tornyon. Elkészítették az új lépcsőt, lefestették a tornyot a Brassóból és Kőhalomból 200 forintért hozott festékkel, elhordták az állásokat és az építkezés hulladékait, illetve az építőmesternek még 83 forintot fizettek. Az új torony 3 öllel lett magasabb a réginél, tetőzetének zsindeföldelét pedig zöldre festették.⁴⁰

Az új templom építése

Amint azt már a fentiekben említettük, a templom teljes újjáépítésének gondolata 1847-ben merült fel először. Ekkor egy mérnököt hívtak a helyszínre, aki szintén az új építkezés mellett tette le a voksát. Ekkor azonban az építkezések elnapolódtak, csupán a tornyot magosították meg és földték újra.

Az ötvenes évek elejére a templom állapota tovább romlott. Azonban még ekkor is csupán a renoválás mellett döntöttek. 1851-ben egy új ablakkal látták el az épületet. 1853-ban a templom renoválására szükséges mészért 6 magyar forintot fizettek. 1854-ben újabb javításokról olvashatunk. Mihály András mesternek a templomjavításért 49 magyar forintot fizettek, az új ablakok berakása pedig 14 magyar forint 50 dénárba került. 1856-ban az orgonát kellett javítani. A költségek egy részét adományokból fedezték. E célra 42 egyháztagtól 75 magyar forint gyűlt be. A javítást a lókodi orgonamester, Balázs Mózes végezte el 225 magyar forintért. 1859-ben újrhangolták az orgonát, amiért 10 magyar forintot fizettek.⁴¹ Rövidesen az orgonasípok is meghibásodtak, így ismét a lókodi mestert kérték fel a javítások elvégzésére, illetve a hangszer újrafestésére. A szerződés értelmében az egyházközség 10 forintot fizetett a munkálatokért.⁴² 1863-ban a vizitáció szomorúan nyugtázta a templom tornácán, kőfalán és boltívein keletkezett nagy repedéseket, amelyeket a sok százados terhelésnek, a száraz időnek és a „nemrégiben érzett földingásnak” tulajdonítottak. A szakértő mihamarabbi kihívását javasolták. Ebben az esztendőben a javítások költségeinek fedezése céljából létrehoztak egy gabona alapot, amelynek nyilvántartásával Simén Istvánt bízták meg.

Az 1880-as évekre a középkori templom állapota egyre tarthatatlanabbá vált. A gyakori, de nem épp minőségi felújítások se jelentettek hosszú távú megoldást. Az egyházközség új templom építését látta szükségesnek. Sajnos, ez a régi, középkori eredetű templom lebontásával járt. A korszak emberének felelőt-

⁴⁰ HUEKL 4. köteg, számozatlan.

⁴¹ Uo.

⁴² HUEKL 11. köteg, 46.

lensége a műemlékvédelem hiányát kihasználva elpusztított egy középkori építészeti emléket, amely vakolata alatt értékes és viszonylag épen maradt freskósorozatot őrzött. Szerencsére azonban budapesti művészettörténészek, 1883-ban, állami segítséget kérve, lebontották a vakolatot, és lerajzolták a még fennmaradt freskótöredékeket. A vizsgálószék, nem fogva fel a középkori freskók jelentőségét, arról panaszkodott, hogy az állam nem hajlandó megtéríteni a vakolat helyreállítási költségeit: *„sajnálattal vesz tudomást vizsgáló szék arról, hogy felsőbb polgári hatóság kényszer intézkedésére a templom belsejének vakolatja az alatt létező freskó képek lemásolása végett lebontatott s most a magas kormány annak helyreállítása költségét se hajlandó megtéríteni.”*⁴³

Mielőtt az egyházközség az új templom építkezésébe belekezdett volna, 1885-ben az omladozó, régi templomot az udvarhelyi törvényszék építészével megvizsgáltatták,⁴⁴ és olyan rossz állapotban találták, hogy a következő évben a megyei közigazgatási szervek bezáratták. A presbitériumnak az alispánhoz kellett folyamodnia a megnyitási engedélyért. Ugyanakkor elhatározták a kéregetés megindítását, valamint az új templom tervének elkészítését.⁴⁵ Ebben az évben a szentmártoni gyülekezet az unitárius egyházi főtanácstól 100 forintot kapott templomépítési célra. Az adományt csak az építkezésre használhattak fel, ezért a munkálatok elkezdéséig az udvarhelyi takarékpénztárban volt letétben.⁴⁶ Szintén adományként kaptak a közbirtokosságtól 37 szálfat a templomépítésre.⁴⁷ 1887 márciusában az egyházközség négy hónapra szóló kéregetési engedélyt kapott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól. A presbitérium két személyt, Silló Dénest és Bartók Józsefet jelölte ki a kéregetési körútra, akik maguk mellé vehettek egy-egy segítőtársat. Az adományokat pontosan rögzítették egy jegyzőkönyvbe, majd hetenként posta útján hazaküldték a felgyűlt összeget. Az adománygyűjtő út irányait a presbitérium határozta meg. A végösszeg negyede az adománygyűjtőké lett, amibe útiköltségüket is beleszámolták.⁴⁸ Ebben az esztendőben hozzálattak ez építkezés előkészületeihez. Kihozták az orgonát a templomból, megásatták a meszesgödröt, amihez Keményfalváról hoztak meszet. Adományba kaptak 133 véka gabonát, majd eladva a magtár gabonáját 332 forint 74 krajcárra tettek szert. A templomépítési alapban 169 véka gabona állt, vala-

⁴³ Uo.

⁴⁴ HUEKL 11. köteg, 163–164.

⁴⁵ Uo., 165.

⁴⁶ Uo., 165–166.

⁴⁷ Uo., 167.

⁴⁸ Uo., 168–169.

mint 2971 forint 26 krajcár. Kéregetésekből összegyűjtöttek 1216 forint 56 krajcárt, a homoródi járásból 133 véka gabona gyűlt össze, 86 forint 45 krajcár értékben. Az építkezések kezdetekor a felsorolt összegek mellett a pénztárban még 1140 forint 61 krajcár volt. A hozzávetőlegesen 6000 forintra becsült építkezési költségnek mintegy a fele állt ekkor az eklézsia rendelkezésére.⁴⁹

1888-ban kezdődött el az építkezés. Mivel a templomépítésre szánt összeg nem volt elégséges, a presbitérium elrendelte, hogy az unitárius családoktól a gondnok az év májusáig szedjen be kötelező anyagi hozzájárulást. A fogattal rendelkezőktől 1 forintot, a „gyalogszerezestől” 50 krajcárt. Amennyiben valaki vonakodott befizetni a kirótt összeget, a gondnoknak jogában állt törvényes úton behajtani azt.⁵⁰ A későbbi feljegyzésekből azonban kiderül, hogy ennek az összegnek a behajtása végül elmaradt.⁵¹

A presbitérium 553 véka meszet vásárolt a falubeliektől 83 forint 25 krajcárért.⁵² Ebben az évben a kőfalakat már a kellő magassáig rakták, de az idő előrehaladása miatt nem sikerült elkezdeni a tetőzeti munkálatokat. Az első év építkezései teljesen kimerítették a pénztárat, így újabb külső támogatásra szorultak. Érdekességnek számít, hogy maga az uralkodó, I. Ferenc József is támogatta száz forinttal az építkezést. A püspökségtől 50 forint érkezett. Egyéb fontosabb építkezési kiadások 1888-ban a következők voltak: tégláért 73 forint, faragott köveért 118 forint 24 krajcár, mészből 210 forint, stakaturfák faragása 21 forint, az építész fizetése 181 forint.⁵³ Az egyházközség minden lehetőséget megragadott a pénzszerzésre. Még a régi templom lebontása után megmaradt hasznavehetetlen, tűzre való faanyagot is elárverezték 6 forint 64 krajcárért.⁵⁴ Az egyházközség összes gabonáját eladták Székelyudvarhelyen, és a pénzt teljesen a templomépítésre fordították.

1889-ben az építkezés akadozott, ugyanis az egyház fáját nem hozták meg időben a havasokból. A presbitérium a híveket büntetés terhe mellett kötelezte a faanyag leszállítására, ugyanakkor felszólította az egyházi pénzzel tartozókat, hogy rövid időn belül törlesszék adósságaikat, ellenkező esetben feljelentést tesz a hatóságoknál. Ebben az évben beszerezték a templomi padokhoz szükséges

⁴⁹ HUEKL 4. köteg, számozatlan.

⁵⁰ HUEKL 11. köteg, 176–177.

⁵¹ *A Sz. Márton Unitár Ecclesia határozati jegyzőkönyve 1888–1912.* számozatlan. (Továbbiakban HUEKL 12. köteg.)

⁵² HUEKL 11. köteg, 180.

⁵³ HUEKL 4. köteg, számozatlan.

⁵⁴ HUEKL 12. köteg, számozatlan.

deszkát Csíkszeredából.⁵⁵ Az építkezések folytatásához 1800 forint kölcsönt vettek fel 8 százalékos kamatra, eladták a maradék deszkát, ebből nyertek 30 forint 96 krajcárt, illetve pénzzé tették még a maradék gabonát is, így összesen 3123 forint 42 krajcár összeg gyűlt össze. Csíkszeredából nagyobb mennyiségű deszkát vásároltak 479 forint 24 krajcárért, az ablakokhoz való kőpárkányért a kőfaragóknak 12 forintot fizettek, fát hozattak a havasból, mészt 172 forint 43 krajcárt adtak, léccért 50 forintot, tégláért 142 forint 67 krajcárt, drót, vas, szeg és cement pedig összesen 102 forint 13 krajcárba került. Mindezek mellett még szükségessé vált az orgona és a szószékkorona felújítása is, ami összesen 40 forint 15 krajcárba került. A mérnöknek 12 forint 11 krajcárt fizettek, az építőmesternek pedig 1837 forintot. A számos kiadás és munkálat mellett még a fontosabbak közé tartozott a templom ablakainak megnagyobbítása, újabb mennyiség mész beszerzése, két gomb a tetőre, öntött rács a templomi karra stb. Mindezek után a pénztárban 26 forint és 24 krajcár készpénz maradt.⁵⁶

Az 1889-es építkezések miatt az egyházközség pénztára teljesen kiürült, azonban a munkálatokat nem szerették volna félbeszakítani, ezért a presbitérium kezesség mellett 1000 forint kölcsönt vett fel az erzsébetvárosi Fark Kristóftól évi 8%-os kamatra.⁵⁷ A felvett összeg azonban nem bizonyult elegendőnek, ugyanis már a következő hónapban újabb, 800 forintos kölcsön felvételére szorult rá a presbitérium, ugyancsak az említett személytől, szintén 8%-os évi kamatra. Az év végére befejeződtek az új templom körüli munkálatok. Draskóczi Jenő udvarhelyi mérnök fölülvizsgálta a templomot, és mindent rendben talált. Az első istentiszteletet az év december 22-én tartották meg. A templomszentelésre azonban, az anyagi gondok miatt, csak két évvel később, 1892. július 10-én kerülhetett sor. 1890-ben a presbitérium számba vette mindazokat, akik közmunkával elmaradtak, és tartozásuk pénzbeli megtérítésére szólította fel őket.⁵⁸ Ebben az évben Tóth Ferencné 50 forintos adományából a bejárat fölé egy „bábérkoszorút” készítettek. Ekkor újrameszelték a tornyot is, amely 120 forintba került, amelyből 82 forintot adományból fedeztek.⁵⁹ 1892-ben megjavították az „úriasszonyok” székeit 60 forintért, amelyet a Dombi család vállalt magára.⁶⁰

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ HUEKL 4. köteg, számozatlan.

⁵⁷ HUEKL 12. köteg, számozatlan.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ HUEKL 4. köteg, számozatlan.

⁶⁰ HUEKL 12. köteg, számozatlan.

1893-ban egy újabb ajtót szerettek volna vágatni a templom északi falába. E munkára is a templom építetőjét, Nágó Istvánt fogadták fel.⁶¹

Az elvégzett munkálatok szakszerűtlenségére utal, hogy 1897-ben a templomi padok rothadásnak indultak, ezért 60 forint költség fejében kicserélték őket.⁶² Két esztendővel később már magán az épülettesten kellett komolyabb beavatkozásokat végezni. Ekkor a keletkezett repedéseket és a tetőzetet kellett javítani, amiért 55 forintot fizettek a mesterembernek amellet, hogy a szükséges anyagokat az egyház biztosította.⁶³ Ebben az esztendőben 58 forintért újra is meszelték a templomot.⁶⁴

A templom mint erőd

A székelyföldi vártemplomoknak a védelmi szerep mellett rendeltetése volt a lakosság értékes javainak megőrzése is. Udvarhelyszéken feltehetően szász hatásra két vártemplom épült, az egyik, a székelyderzsi, ma is megcsodálható, míg párja, a szentmártoni, mára szinte teljesen elpusztult.

A középkori templom első erődítése a gótikus építkezések során készített lőrészekkel ellátott kaputoronyhoz egy kőből készített kerítőfallal csatlakozhatott, amely a templomot és a temetőt is kerítette, veszély esetén mintegy védelmet szolgáltatva az anyaegyház és leányegyházak tagjai számára.

A levéltári források szerint ennek az erődítésnek a tovább fejlesztésére került sor a 17. század első felében. Az erődítés átépítésére 1613-ban, a Báthory Gábor táborában tartózkodó szentmártoni férfiak távollétében, a Székelyföldön portyázó tatárok dúlásai szolgáltattak okot. Az építkezéseket Bethlen Gábor uralkodása alatt kezdték meg. A fejedelem az építkezések költségéhez hozzájárulva a környékbeli sóbányák jövedelmét a várfal építésére adományozta.

I. Rákóczi György 1636. július 24-én adott oklevelében megerősítette a Bethlen Gábor által adott kiváltságlevelet. Eszerint a szentmártoniak ötfős állandó puskás őrséget tarthattak fenn a várban, egy lófő kapitány parancsnoksága alatt. Az őrség háború esetében nem volt köteles táborba szállni, hanem hátra maradhatott a vár és a falubeliek oltalmára. Emellett mentesek voltak mindenfé-

⁶¹ Uo.

⁶² HUEkL 4. köteg, számozatlan.

⁶³ HUEkL 12. köteg, számozatlan.

⁶⁴ *A homoródszentmártoni unitárius egyházközség esperesi vizsgálószerkesztésű jegyzőkönyve 1898–1916, számozatlan.* (Továbbiakban HUEkL 5. köteg.)

le adótól és földesúri tehertől.⁶⁵ Ezt a kiváltságot II. Rákóczi György, majd 1681. június 14-én I. Apafi Mihály is megerősítette.⁶⁶

Az építkezések nem mentek zökkenőmentesen az anyaegyház és a leányegyházak között kialakult feszültség miatt. Abásfalva, Lókod, Kénos, Gyepes és Keményfalva lakói nem voltak hajlandók részt venni az építkezésekben, csupán az őseik által épített részek helyreállításából és megóvásából kívánták kivenni a részüket. Az anyaegyház az engedetlenségre azzal válaszolt, hogy veszély esetén eltiltotta a filiákat az erősség használatától. A leányegyházak erre megtiltották, hogy az ő temetőrészükön istállókat vagy házakat emeljenek. A szentmártoniak ugyanakkor át szeretnék volna helyezni az iskola épületét is a torony mellől, félve, hogy az ellenség netalán az épületből feljuthat a toronyba. A torony ajtaját befalazták volna, s egy új kaput szerettek volna vágni a leánygyülekezetekre eső részen, amit azok elutasítottak. A vitára Radecius Bálint püspök rendelkezése tett pontot. A határozat szerint a torony alatti kaput befalazhatják a szentmártoniak, és vághatnak egy újat a leányegyházak tulajdonába eső falon. Ha a szükség úgy hozza, azok oda be is menekülhetnek javaikkal együtt. Ezt a bejáratot a temetőkert keleti felében meg is nyitották.⁶⁷ Arra vonatkozóan, hogy végül a torony bejáratát elfalazták volna, nem rendelkezünk adatokkal. Az viszont bizonyos, hogy az iskolát nem költöztették át, hiszen az még 1827-ben is a „*torony piatczán*” volt.⁶⁸

A 17. századi építkezések során hat tornyot, a források szerint bástyát emeltek. A falakat lőrészekkel és a használatukhoz szükséges védelmi folyosókkal látták el. A belső udvaron, a falak mellett tároló házakat építettek, ahová veszély esetén nemcsak a lakosok menekülhettek be, hanem vagyonukat is bemenedíthették. Az erődítést részletesebben megismerhetjük Orbán Balázs leírásából. A falakhoz csatlakozó tornyok közül egy ötszögű, a többi pedig négyzetes alaprajzú volt. Ezek kétszintes lőrészekkel voltak ellátva.⁶⁹

Az új védelmi rendszer mégsem töltötte be a hozzá fűzött reményeket. 1661-ben a tatár segédcsoportok, feltehetően a vitatott új keleti bejáraton bejutva pré-

⁶⁵ *Székely Oklevéltár*, régi sorozat I–VIII. Szerk.: Szabó K., Szádeczky Lajos. Kolozsvár, 1897. 135–138.

⁶⁶ HUEkL 1. köteg, 3. irat.

⁶⁷ Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István *Az erdélyi unitárius egyház története II.*, ford. Márkos Albert, a latin eredetivel egybevetette Balázs Mihály, sajtó alá rendezte Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai 4/2.) Kolozsvár, 2009, 439–440.

⁶⁸ HUEkL 3. köteg, 73–74.

⁶⁹ Orbán B.: *i. m.* I. 162.

dálják fel a templomot. Ekkor pusztulnak el a templom harangjai is. A következő támadásra Thököly győztes zernyesti csatája után, 1690-ben került sor, amikor tatár és török segédhadak dúlták Erdélyt és a székelységet. Ekkor, a tatárok elleni önvédelmi harcban esett el a patrónus Bíró család ifjú sarja, a huszonhárom éves Bíró Gábor, aki többedmagával próbálta védelmezni a falut a tatárokkal szemben. Holttestét a templomban helyezték örök nyugalomra, a sírhelye fölötti emlékszászoló még a 19. század közepén is látható volt.⁷⁰

Minden bizonnyal ebben a támadásban a védelmi rendszer súlyos károkat szenvedett, amelyek közül számosat már nem javítottak ki. A bástyák közül néhányat időnként javígtattak, azonban a 18. század közepétől gazdag forrásanyaggal adatolt levéltári forrásokban csak ritkán olvashatunk magának a védelmi rendszer elemeinek a javításáról. Ez alól kivételt képezett a kerítőfal. Annak megóvására a 18–19. századokban is nagy figyelmet szenteltek.

1757-ben az egyik bástyán végeztek kisebb felújítást, ekkor egy sing vasra 48 dénárt, más anyagokra 2 magyar forint 36 dénárt, munkadíjra 2 magyar forint 84 dénárt költöttek.⁷¹

A javítási munkálatok elmaradozása végzetes pusztulást eredményezett. A század végére már az egész rendszer romossá vált. Az 1789-es vizitáció leírásából pontosan megismerhetjük az uralkodó állapotokat: *„a temető körös körül kerítettik ezen fundus romladoszásban lévő magas kő Castélyyal, mely körül vagynak szintén pusztuló s omlofélben levő 6 bástyák is, hárma jobbatska hárma pedig igen megromladoszott állapottyában. [...] A Kastélynak helyen helyen megvagynak a rongyos sendellyes árnyékokis, két bástyán is rongyos sendellyezéssel és az ajtó mellyekis helyen helyen meg vagynak.”*⁷²

A leírások szerint tehát ekkorra már elpusztultak a védőfolyosók, a bástyák közül is már csak kettőn van megrongálódott zsindey, három pedig már nagyon romossá vált.

A következő század elején sem történtek komolyabb javítások. 1826-ban ugyan elköltöttek 11 magyar forint 60 dénárt, és kőműveseket is fogadtak, akiknek 9 magyar forint összeget fizettek,⁷³ de ezek csak a legsürgősebb beavatkozások voltak. Ez kiderül a következő évi vizitációs feljegyzésekből: *„A mult G. Visitacio Protocollatiojanak első számja alatt leirt Templomot körülvevő Kastélyon az változtatás esett, hogy romladoszott falain a rések a megye által köz erővel költ-*

⁷⁰ HUEkL 3. köteg, 59–60.

⁷¹ HUEkL 2. köteg, számozatlan.

⁷² Unit. Püsp. Viz. 545.

⁷³ HUEkL 3. köteg, 69.

séggel emelt falak helyre hozattattak.”⁷⁴ Ugyanebből a vizitációs leírásból megtudjuk, hogy a keleti oldalon levő bástya még olyan állapotban van, hogy érdekesnek látják odaköltöztetni a tanítói házat és az iskolát:

„megvizsgáltatott a Várnak azon Bástyája a mely a mesteri telek felöll áll, és ugy találja a Visitatio, hogy kevesebb költséggel állandobb mesteri Lakházat és Classist lehetne abból készíteni mintha a mostanit elhánynák és helyébe ujjat építténének.”⁷⁵ A javaslatnak azonban nem lett fogamatja, így új helyre építettek iskolát.

A bástyák megmentésére és hasznosítására még egy utolsó esély kínálkozott 1850-ben amikor a vizitáció felveti azok raktárrá alakítását: „A vár kerítés [...] régiségében áll fenn, tsak egy helyt látszik omladozásra indult nyílása minek kiujjítása a vár régiségi érdekénél fogva szükségeltetik annyival inkább, hogy azon vár kerítés czél szerüen alakithato lenne bátorságos raktárrá Bástyák kijavittásával kamarák alkotásával is az által a megyének ujj jövedelem forrása nyilnék fel, mü s a megyének figyelmibe ajáltatik.”⁷⁶ Ennek a felhívásnak sem lett fogamatja, hiszen a következő évek számadáskönyveiből sem a kiadások, sem a bevételek listáiban nem találunk erre további adatokat.

A bástyák tehát, lassan de biztosan, funkció nélkül tovább pusztultak. A kerítőfalra azonban továbbra is vigyáztak. 1853-ban a presbitérium új harangozót fogadott, feladatköre a harangozás mellett kiterjedt a várfal és a temetőkert karbantartására, illetve felügyeletére. A harangozónak kellett megakadályoznia a rongálásokat, illetve elfogni a rongálókat. Egy 1854-es bejegyzésből kiderül, hogy a kártevőket 1 pengőre büntették.⁷⁷ A várfal javításához önkéntesen hozzájáruló nem unitárius felekezeti személyeknek, hogy adott esetben önkéntesen kivegyék a részüket a javításból, kedvezményeket is adtak. Haláleset alkalmával ezeknek és családjuknak az egyház harangoztatott, csupán a harangozónak kellett 20 dénárt fizetniük.⁷⁸ Az unitárius felekezettől pedig a presbitérium rendelete alapján a vár javításához minden kepefizető gazda 2 véka gabonát volt köteles beszolgáltatni.⁷⁹

A folyamatos felügyelet sem volt elégséges. 1861-ben a vizitáció rendelt el nagyobb javításokat: „a templom körüli várfalon oly két romlások tárván fel

⁷⁴ Uo., 106.

⁷⁵ Ua.

⁷⁶ HUEkL 4. köteg, számozatlan.

⁷⁷ HUEkL 11. köteg, 29.

⁷⁸ Uo., 56.

⁷⁹ Uo., 56–57.

*visgálo Székünk előtt, melyek miatt mind a templom mind a kerítésbeli gyümölcsök veszéjzetetésnek vannak kitéve, mind két résznek haladéktalan mulaszthatatlan ki javittása s a köfal megerősítése a presbytériumnak ugy a curatornak felelet terhe alatt megrendeltetik.*⁸⁰ 1864-ben egy bástyát ideiglenesen építőanyag tárolására használtak, 40 szekér égetetlen mészkövet helyezve el benne.⁸¹ 1870-re a még jobb állapotban levő keleti bástya sorsa megpecsételődött. 45 krajcárért bontócsákányokat készítettek és 7 forint 66 krajcár összegért elbontatták.⁸² Köveit az újonnan épülő iskolába építették be. 1872-ben egy újabb romos állapotban lévő bástyát bontottak el, és az így nyert kőből húsz önként vállalkozó egyenként 2 német öl hosszúságú kőkeretet emelt a papi és a tanítói telek köré. A munkáért cserébe a vállalkozó hívek örök időkre mentesültek a kertépítési kötelezettségek alól.⁸³

A jó kőanyag hasznosításának lehetősége megpecsételte a bástyák sorsát. Feltehetően ez a két elbontott épület volt az utolsó két bástya. Ezek után már nem találunk utalásokat a bástyákra a forrásokban.

A védelmi rendszer maradványai egyszerű nyersanyag-beszerzési forrást jelentettek, amelyet egyes helybeliek ki is használtak. 1871-ben a fal egyes szakaszai omladozni kezdtek. Ezt a lehetőséget használta ki egy lakos, aki elkezdte a „kitermelést” és a kövek elhordását. Az illetőt azonban rögtön tetten is érték. A hasonló esetek megakadályozására a presbitérium 5 forint büntetést helyezett ki látásba, ha valakit tetten érték az omladék kövek elhordása során.⁸⁴

2010 tavaszán a várfalat mind belső mind külső részén megtisztították a növényzettől, és ezzel párhuzamosan elkezdődtek a felmérések és régészeti feltárások is. Remélhetőleg mindezt a helyreállítási munkálatok fogják követni, és a védelmi rendszer utolsó maradványait a jövő kor nemzedéke is megcsodálhatja majd.

Az egyházi temető

A középkori hagyományoknak megfelelően a szentmártoni gyülekezet temetője is a templom környezetében helyezkedett el. Ekkor nemcsak a templom köré, hanem magában az épületbelsőben is igen nagy gyakorisággal temetkeztek.

⁸⁰ HUEKL 4. köteg, számozatlan.

⁸¹ Uo., számozatlan.

⁸² Uo., számozatlan.

⁸³ Uo., 90–91.

⁸⁴ HUEKL 11. köteg, 81.

A templombelsőben való temetkezések első tiltó rendelkezésére 1614-ből van adatunk.⁸⁵ A tiltásokat a későbbiekben nem mindig tartották be. Az 1690-ben, a tatár támadás során elhunyt Bíró Gábor testét szintén a templomban helyezték örök nyugalomra. A rendelkezéseket úgy tűnik, hogy az elkövetkező évszázadok során is sorozatosan megszegték, hiszen még 1834-ből is találunk utasítást, amely a templombelsőbe való temetkezést tiltja: *„nem engedvén meg a felséges Rendelesék a temetkezést a mezőről a faluba be hozni, parantsoltatik, hogy a templom mezeire senki halottját temetni ne merészelje büntetés alatt.”*⁸⁶

Feltehetően a romanika korszakában egy kisebb felületű cinterem lehetett, amelyet a gótikus átépítések során kibővítettek, és egy kő kerítőfallal láttak el.

A temetőkertbe temetkeztek nemcsak a szentmártoniak, hanem a leányegyházak tagjai is. Nekik külön rész volt fenntartva. 1625-ben, amikor a templom erősítésén összekülönböznek a filiák és az anyaegyház, az előbbiek azt követelték, hogy a temetőkert rájuk eső részébe szabad bejárési joguk legyen, illetve, hogy oda ne építkezzenek a szentmártoniak, mivel ott őseik pihennek.

Az erősítést követően a belső épületek eléggé leszűkítették a kerítőfalon belüli területet, ezért fokozatosan a külső részekre is elkezdtek temetkezni. 1851-ben ennek bekerítését rendelte el a vizsgálószer: *„a temetkező hely külön saját bírtoka a megyének a Templom várfala mellett melybe más felekezetűek is temetkeznek engedményezés mellett. Ezen temető mind a holtak iránti kegyelet mind sajátosság tekintetéből mulhatatlanul kemény sántzal, gyepűvel békeritessék.”*⁸⁷ Következő évben *„hátral sántzal s arra ültetett élő gyepűvel elől nagy kapuval ellátott deszka kertel bé kerítettett”*.⁸⁸ 1861-re már ez a temetőrész is betelt: *„a használatban levő temetkező hely már annyira tölt elődök poraival, hogy minden sirgödör kiásásakor a holtak csontjai hányatnak ki, mi a kegyeletes érzéseket szomorítva érdekli – mely előterjesztésre a holtak iránti kegyeletes figyelmet méltányolva az ekklesia előljároságának buzgó figyelmibe s hit szeréni gondjaiba ajálja a vizsgáló székiünk – hogy minden tehető lépéseket megtegyen a Községgel egyezőleg új temetkező helyet fogni fel, a mostanit mint ekklezsia tulajdonát az edigi használatban megtartani s úgy védelmezni, hogy abban marhák és állatok által botrányos rombolást és gazolás ne történnyék mi különösön a megye gondnokának felelet terhe alatt meghagyatik.”*⁸⁹ 1866-ban az ekklezsia földjéből az újonnan nyitott teme-

⁸⁵ HUEKL 1. köteg, 4. irat.

⁸⁶ HUEKL 3. köteg, 116.

⁸⁷ HUEKL 4. köteg, számozatlan.

⁸⁸ Uo., számozatlan.

⁸⁹ HUEKL 4. köteg, számozatlan.

tőhöz: „*Dombi Mózes, Kolesa Mihály gör. Egyh. Hitü tulajdon szántóföldjükből egy-egy darabocskát szakasztottak s az eklézsia birtokába adták.*”⁹⁰ Ennek újbóli bekerítését 1871-ben rendelte el a vizitáció: „*az eklézsiai temető kertek a községi határtól sánczal való elválasztása és illeg bé kerítése a lehető legrövidebb idő alatt a presbitériumnak felelet terhe alatt meg rendeltetik.*”⁹¹

1877-ben a templomkerítésen kívül eső temetőkertre rostélyos kaput rendeltek zsindeley födél alatt, melynek elkészítéséért 2 forint 96 krajcárt fizettek, deszkáért pedig 6 forint 20 krajcárt.⁹²

1853-tól kezdve a temetőkert karbantartását is bevették a harangozó feladatkörei közé.⁹³ Úgy tűnik, hogy ennek ellenére mégis számos visszaélés történik. 1859-ben a vizitáció kezdeményezi, hogy a halottak iránti kegyeletből a megyei előjáróság állíttasson temetői felügyelőt, akinek híre s tudta nélkül senki ne áshasson, hogy a „*sirok ásása rendszerben történjék és a családi sírok és holt testek kiméletlenül ki ne hányattassanak, ne romboltassanak*”⁹⁴

Az említett temetőt még napjainkban is használja a gyülekezet. A régi, már részben eltemetett 19. századi sírköveket az egyházközség kiásatja és a temető-kert északi felében, a közösségi ház mögött gyűjti össze.

Egyházi kegytárgyak

A középkori klenódiumpok közül egy gótikus kehely és a hozzá tartozó patena⁹⁵ maradtak fenn az egyházközség tulajdonában. A kehely ezüst, felülete kívül és belül egyaránt aranyozott, több helyen megkopott, felpattogzott, annak ellenére, hogy 1831-ben Biró Ágnes és Therézia asszonyok adományképpen a patenát és a kelyhet is újraaranyoztatták.⁹⁶ Nódusza hatszögben kiképzett, mindeniken virágmotívumokkal ékesített kőberakás található, ezek közül mára csak egy maradt a helyén. A kőberakások közötti rész színvonalas ötvösmunkával díszített. Talpa hat félköríves karéjból van kiképezve, több helyen megrepedt, felü-

⁹⁰ Uo., számozatlan.

⁹¹ Uo., számozatlan.

⁹² Uo., számozatlan.

⁹³ HUEKL 11. köteg, 29.

⁹⁴ HUEKL 4. köteg, számozatlan.

⁹⁵ A patena egy, a középben bemélyedő kis tányér, amelyen az ostya szentmise alatt pihen.

⁹⁶ HUEKL 3. köteg, 104.

letén számos forrasztás, javítás nyoma is látható. Egyik javítás 1785-ben történt, amikor 42 dénárt⁹⁷ fizettek erre a célra.

Az egyházközség tulajdonában van egy *ejteles*⁹⁸ füllel ellátott ón kanna is. Talpán az 1665-ös évszám van bekarcolva. Felülete poncolással díszített. Ezenkívül még egy ón tányér is megtalálható, amely már az 1715-ös összeírásban is szerepelt. Szintén ez az összeírás emlékezik meg egy ón tányérról, amelyet Biró Kristóf adományozott az egyházközségnek, felületén a 12 apostol volt látható.⁹⁹ Ez mára sajnos elveszett.

Az összeírások tanúsága szerint volt még egy fél *ejteles* ón kanna, ezt azonban a lókodi leányegyház 1810-ben önkényesen elvitte,¹⁰⁰ 1814-es önállósítása után is megtartva azt.

A régi templombelső berendezéséhez számos terítő, szőnyeg, abrosz is tartozott. Ezeknek egy részletesebb összeírását ismerjük 1715-ből. Ez szerint ekkor volt „egy gyölcs kendő fejér varrásos. Két abroszok. Egy szőnyeg. Balási Péterné adott egy gyölcs kendőt, egy *ejteles* virágos kannát. Istók Györgyné adott egy községes festékest az Úr asztalára. Szent Mártoni Daniel Papné asszonyom adott egy *szkófumos* küs ruhát. N. Koáts Gáborné Asszonyom adott a prédikálló székre egy kender abroszt, a végét megvarrották, az éneklő székre is adott egy kender kendőt, veres fejtővel varrott. Vagyol egy veresses lengeteg kender kendő.”¹⁰¹

A terítőket, mivel állandó használatban voltak, időközönként az egyes egyháztagek adományából cserélték le. 1737-ben Semjén Ferenc felesége egy, a két végén csipkés gyölcs abroszt adott a templom javára.¹⁰² 1770-ben Simén Ferencné, menyével, Simon Zsigmondnéval adott egy körbecsipkézett házi gyölcsből való abroszt a pap ülő székire.¹⁰³

Az 1789-es összeírásra szinte kicserélődött a teljes szőttés állomány. A templomot ekkor díszítették „egy Szőr Bársony közepén veress egyebüitt külömb virágokkal szött jó török szőnyeg, a két végei rojtosak. Vagyon a Predikalló széken álló négy sing zöld posztó szőnyeg helyett szolgáló a két Szélein rajta rostos szélly. Va-

⁹⁷ HUEKL 2. köteg, számozatlan.

⁹⁸ Az *ejt* a 16–17. században ürmérték neve volt, ez fél messzely, tehát nyolcad pint volt, s így nem egyéb, mint a német *achtel*. Erdélyben, ahol sokáig használatban maradt, nagyobb mértéket értettek rajta, kupát vagy iccét.

⁹⁹ Molnár B. Lehel *Az Udvarhelykőri Ekklezsiák javainak conscriptiója 1715. dec 10-én*. Keresztény Magvető, 105. évfolyam, 1–2. szám, 1999. 157.

¹⁰⁰ HUEKL 3. köteg, 3–4.

¹⁰¹ Molnár B. Lehel: *i. m.*

¹⁰² HUEKL 2. köteg, számozatlan.

¹⁰³ Uo., számozatlan.

gyon ismét a Pulpituson egy darabb másfél sing veres posztó. Vagyon egy viseltes két Szelyből álló Szekelly szőnyeg. Vagyon egy Segesvári gyoltsból való két szély lengeteg abrosz melynek egyik végén fejeres varrás vagyon három szélén kereken csipke. Vagyon más kézzel öszve kötött három szélén csipkés szép Segesvári gyoltsból való Abbrosz. Más lengeteg Retzével öszve kötött Baratzk virágos lenből való három szély Abroszokis vagyon. Vagyon ugyan három szellyből való vékony gyolts Abrosz a Predikálló székre készítettett, az alsó vége felé keresztül szélyes Retze benne, a végén s két szélein sellyes csipke rajta. Máskét Szélyly gyapottas vászonymbol való kék fejtövel hármass rendel szött Abrosz. Vagyon még szakadozott, len gyoltsal Retzével egyben kötött len gyolcs Abrosz. Más két Szélyly kitsin asztafra valo tsilyán gyolts kitsin abroszotska, Egy jó kender Bors himes három szélyly Abroszis vagyon. Ugyanegy Bors himes Retze modra ösze kötött három szély szakadozott Abroszis vagyon.”

A szőnyegek és abroszok mellett különféle terítők is megtalálhatóak voltak: „Vagyon egy szakadozott széles len gyolcs kendo melynek végein sok szinu sellyemmel valo varrás felyül pedig a varáson ilyen irás olvastatik: Mohai Adviga Biro Bálintné. Egy két végein csipkés szélyes fejeres gyolts kendő vagyon melynek végei csipkés fekete sellyemmel rajta ilyen irás: Geréb Kata 1782 Ap. Igen szép házi gyolts kendo a végein zöld sellyemmel, hat szép vitrágokkal varrott. Vagyon más igen szép gyoltsbol valo oltárra készítettett kendo, melynek két végei veres sellyemmel bé lévén hányva, ugyan veres sellyemmel ilyen varrott irás rajta: Széki Susánna Anno 1762. Vagyon egy gyapott vászonbol valo veres fejtövel szött kendő, rojtos a két vége. Más kender kendő, veres fejtövel sorosan szedetett a vége. Egy veres fejtövel varrott, szakadozott kender kendő. Vagyon egy szépvékony gyolts kendő, a két végein két Retze. Ugyan más kék fejtövel szött gyolts kendőis vagyon melynek rojtosok a végei. Vagyon egy vékony potyolat négy szegein kék sellyemmel és szkofiumot elegyes virágokkal kereken kék sellyemmel bé szegett keszkenő. Ugyan más szép potyolat a négy szegletin sárgán szkofiummal varrott nagy virágokkal ékesített és kereken szkofiummal bé hányatott keszkenő.”¹⁰⁴

Az ekkor összeírt szöttesekéből 1795-ben Bíró István javaslatára eladtak egy himzett megszakadozott kender abroszt és egy kék szakadozott abroszt 60 dénárért, egy gyolcs tót csipkés kendőt 40 dénárért, két kender kendőt 30 dénárért, két kék régi fejtős kendőt 18 dénárért.¹⁰⁵ Ezeket újabb adományokkal pótolták. 1796-ban Lászlai Mihály és felesége Gedő Mária az egyháznak adományoztak egy házi gyolcs kendőt, amelynek a két végén zöld sellyemmel varrott virágok

¹⁰⁴ Unit. Viz. Jegyz. 1789, 551–552.

¹⁰⁵ HUEkL 2. köteg, számozatlan.

voltak.¹⁰⁶ 1823-ban Bíró Ágnes asszony adományozott az úrasztalára egy négyszögű kamuka abroszt, Rátz Julianna adományozott egy négyszögű abroszt, László Antalné Kovács Mária pedig egy kisebb asztalra egy patyolat hímes keszkenőt.¹⁰⁷ 1830-ban Kádár József, felesége és fia a meggyengült úrasztala helyébe újat adományozott.¹⁰⁸ 1842-ben az iskolamester, Tóth Ferenc és Felesége, Bató Júlia, zöld virágokkal ékesített rojtos terítőt adományozott.¹⁰⁹ 1859-ben Pap Sámuel és felesége, Szabó Julianna adományoztak a szószékre egy szép takarót.¹¹⁰ 1871-ben Dombi Mózesné egy veres színű takarót adományoz, melynek értéke 6 forint.¹¹¹ 1882-ben Tóth Anna adományozott egy porcelán kancsót az úrvacsora bor tárolására.¹¹² 1884-ben Dombi Jánosné adományozott egy úrasztalra való gyapot sávos szövetet.¹¹³ 1886-ban az az évi konfirmáltak adományoztak egy úrasztali terítőt, melynek értéke 3 forint 50 krajcár.¹¹⁴

Nyomon követve az egyházközség történetének tárgyalt aspektusait, szembe-sülhettünk mindazon viszonyosságokkal és nehézségekkel, melyekkel a korszak székelyföldi közösségeinek szembe kellett nézniük. A 17. század vallási szabadsága és a gazdag Bíró család patronátusa prosperitást hozott a szentmártoni egyházközségnek és leányegyházainak. Mindezt azonban beárnyékolta a háromszori tatár pusztítás, amely emberéletben, egyházközségi és személyi vagyonban egyaránt felbecsülhetetlen kárt okozott. Kutatásaink eddigi állása szerint a templom védelmi rendszere csak részben látta el veszély esetén a hozzá fűzött reményeket. A falak és bástyák a 18. század elejére már funkciójukat veszítették, karbantartásuk és javításuk egyre költségesebbé, a korszak embere számára pedig célszerűtlenné vált. Ennek ellenére az egyházközség egészen a 19. század második feléig igyekezett gondot viselni a 17. századi épületekre. Az, hogy e gazdag egyházi múlttal rendelkező település ódon védelmi rendszere a jelenlegi siralmas állapotba került, nem csupán a Homoród vidéki unitáriusság, hanem az egész erdélyi magyar épített örökség pótolhatatlan vesztesége.

¹⁰⁶ Uo., számozatlan..

¹⁰⁷ HUEKL 3. köteg, 56.

¹⁰⁸ Uo., 103.

¹⁰⁹ Uo., számozatlan.

¹¹⁰ HUEKL 4. köteg, számozatlan.

¹¹¹ Uo., számozatlan.

¹¹² Uo., számozatlan.

¹¹³ Uo., számozatlan.

¹¹⁴ Uo., számozatlan.